

HISTORY OF THE STUDY OF SUBMERGED MONUMENTS OF ARMENIA ACCORDING TO THE ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE PROTECTION SERVICE

Avetis Grigoryan

*Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia,
«Service for The Protection of Historical Environment and Cultural Museum-reservations» SNCO
Yerevan State University*

Abstract

Reservoirs are places of water accumulation, which are built on rivers, in canyons, by building dams in the narrowest part of their width. The flowing waters are collected in the reservoir through the dam and used for agricultural, energy and other purposes. The tradition of building reservoirs (dams) in Armenia and the Near Eastern region dates back to prehistoric times, since the Bronze-Iron Ages, reaching its maximum volume and quantity in the second half of the 20th century. Although reservoirs are considered to be important tools of economic development, they have a negative impact on immovable historical and cultural monuments located in the submerged zone, causing their partial or complete destruction.

The funds of the Service for Protection of Historical Environment and Historical-Cultural Museum-Reserves (Ministry of Education, Science, Culture and Sports of the RA) store remarkable documents, measurements and photographs of the 1960–1980s on the archaeological monuments located in the submerged zone of the Akhuryan, Aparan, Berkaber, Tolors reservoirs and the unfinished Kaps reservoir, their study and history of protection.

Like all over the world, Armenia has great experience in organizing the protection of monuments located in submerged zones. As studies show, this experiment was not always successful also in Armenia, as a result of which many important historical monuments, such as the medieval bridge of Akhuryan were lost.

Keywords: reservoir, submerged monument, archaeological study, excavations, displacement, protection.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՋՐԱԾԱԾԿ ԶՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՊԱՅՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ

Ավետիս Գրիգորյան

*ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ
Երևանի պետական համալսարան*

*«...Ա՛յն դու լճակ կապուրակ,
Բնչու՞ առար ջրիդ փակ,
Մեր ծաղկաշար գյուղը հին,
Վեհաշուք նկեղեցին ...»¹:*

Ամփոփագիր

Ջրամբարները ջրի կուտակման վայրեր են, կառուցվում են գետերի վրա, կիրճերում՝ դրանց լայնությամբ ամենանեղ հատվածում պատվար կառուցելով: Հոսող ջրերը պատվարի միջոցով հավաքվում են ջրամբարում և օգտագործվում գյուղատնտեսական, էներգետիկ և այլ նպատակներով: Հայաստանում և Առաջավորասիական տարածաշրջանում ջրամբարներ (պատվար-ամբարտակներ) կառուցելու ավանդույթը գալիս է դեռևս նախապատմական՝ բրոնզ-երկաթեդարյան ժամանակներից, ծավալների մեծությամբ և քանակով առավելագույնի հասնելով 20-րդ դ. երկրորդ կեսին: Թեև ջրամբարները համարվում են տնտեսական զարգացման կարևոր գործիքներ, սակայն բացասական ազդեցություն են գործում ջրածածկման գոտում հայտնվող պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների վրա՝ պատճառ դառնալով դրանց մասնակի կամ ամբողջական ոչնչացման:

¹ Հատված՝ գյուղագիր Ալեքսանդր Սուքիասյանի «Կարոտ» բանաստեղծությունից՝ նվիրված ջրածածկ Տոլրս գյուղին [Sukiasyan, 2013, 38]:

ՀՀ ԿԳՄՄ նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ֆոնդերում պահվում են 1960–1980-ական թթ. ուշագրավ փաստաթղթեր, չափագրություններ և լուսանկարներ՝ Ախուրյանի, Ապարանի, Բերքաբերի, Տոլոբսի և անավարտ մնացած Կապսի ջրամբարների ջրածածկման գոտում գտնվող հնագիտական հուշարձանների, դրանց ուսումնասիրության և պահպանության պատմության վերաբերյալ:

Ինչպես աշխարհում, այնպես էլ Հայաստանում մեծ փորձ կա՝ ջրածածկման գոտիներում հայտնվող հուշարձանների պահպանությունը կազմակերպելու: Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, այդ փորձը ոչ միշտ է հաջողված նաև Հայաստանում, որի հետևանքով կորստի են մատնվել բազմաթիվ, այդ թվում՝ բացառիկ կարևոր պատմական հուշարձաններ, ինչպիսին է Ախուրյանի միջնադարյան կամուրջը:

Հիմնաբառեր. ջրամբար, ջրածածկ հուշարձան, հնագիտական ուսումնասիրություն, պեղումներ, տեղափոխում, պահպանություն:

Ներածություն

Ջրամբարները ջրի կուտակման վայրեր են, կառուցվում են գետերի վրա, կիրճերում՝ դրանց լայնությամբ ամենանեղ հատվածում պատվար կառուցելով: Հոսող ջրերը պատվարի միջոցով հավաքվում են ջրամբարում և օգտագործվում գյուղատնտեսական, էներգետիկ և այլ նպատակներով (Melikyan, 1951, 5): Հայաստանում և Առաջավորասիական տարածաշրջանում ջրամբարներ (պատվար-ամբարտակներ) կառուցելու ավանդույթը գալիս է դեռևս նախապատմական՝ բրոնզ-երկաթե դարյան ժամանակներից, ծավալների մեծությամբ և քանակով առավելագույնի հասնելով 20-րդ դ. երկրորդ կեսին (Musheghyan, 1971, 207–215; Jalalbekyan, 1974, 157–162; Jalalbekyan, 1977, 47–51; Ponseti, López-Pujol, 2006, 151–188):

Թեև ջրամբարները համարվում են տնտեսական զարգացման կարևոր գործիքներ, սակայն բացասական ազդեցություն են գործում ջրածածկման գոտում հայտնվող պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների վրա՝ պատճառ դառնալով դրանց մասնակի կամ ամբողջական ոչնչացման (Marchetti, Zaina, 2020, 1–10): Բնակչության ավելացումն ու կլիմայի գլոբալ ջերմացումն աշխարհում և մասնավորապես Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում առավել սուղ է դարձնում ջրային ռեսուրսների պահպանման հիմնահարցը, մեծանում է էլեկտրաէներգիայի պահանջարկը, իսկ ռոզոգովի հողագործությունն ավելի մեծ տարածքներ է ընդգրկում: Այդ և այլ կարիքները բավարարելու համար ջրամբարների կառուցումն ավելի հրատապ է դառնում ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ տարածաշրջանի և աշխարհի շատ երկրներում (Ponseti, López-Pujol, 2006, 151–188; Zarfl et al., 2014, 161–170):

ՀՀ ԿԳՄՄ նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական մի-

ջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ֆոնդերում պահվում են 1960–1980-ական թթ. ուշագրավ փաստաթղթեր, չափագրություններ և լուսանկարներ՝ Ախուրյանի, Ապարանի, Բերքաբերի, Տոլոբսի և անավարտ մնացած Կապսի ջրամբարների ջրածածկման գոտում հնագիտական հուշարձանների, դրանց ուսումնասիրության և պահպանության պատմության վերաբերյալ: Արխիվային այդ տվյալներն ունեն սկզբնաղբյուրի արժեք և դրանց հրատարակումը կարևոր է ոչ միայն զուտ գիտական, այլ նաև հուշարձանապահպան գործունեության անցյալի փորձն արժևորելու տեսանկյունից:

Ջրամբարաշինությունը և հուշարձանները

Ջրամբարները տնտեսական զարգացման կարևոր գործիքներ են: Դրանց շնորհիվ հնարավոր է լինում ոչ միայն պահպանել մեծ ջրային պաշարներ, այլ նաև դրանք ուղղել էներգետիկայի, գյուղատնտեսության, ձկնաբուծության, զբոսաշրջության, սպորտի և այլ ոլորտների զարգացմանը²: Այնուամենայնիվ, ջրամբարների կառուցումն ունենում է նաև բացասական ազդեցություն. ջրածածկման գոտում են հայտնվում բնակավայրեր, մշակելի հողատարածքներ, բնության, պատմության և մշակույթի հուշարձաններ: Նշված կորուստները սովորաբար լինում են անվերադարձ, մինչդեռ ամբարտակների կյանքի միջին տևողությունը 50–120 տարի է (Ronayne, 2005):

Չնայած ամբարտակների բերած սոցիալ-տնտեսական և այլ օգուտների, ինչպես նաև վնասների հետ կապված տարատեսական վերլուծությունների, Մերձավոր Արևելքում մեծ թափով շարունակվում է նոր ջրամբարների կառուցման գործընթացը³: Հարյուրավոր նոր ամբարտակներ են կառուցվում Թուրքիայում, Իրանում, Վրաստանում,

2 Ուշագրավ են դիտարկումները, թե ինչպես են ջրային ու ջրամբարաշինությունը նպաստում ժամանակակից աշխարհում ազգաստեղծման և պետականաշինության գործընթացներին, կարծես կրկնելով այն արխետիպերը, երբ վաղագույն շրջաններում ջրային տարերքը, ջրային աստվածությունները և ջրերի հետ կապվող կրոնական-միստիկ պատմությունները կապվում էին աշխարհստեղծման և ազգաստեղծման գործընթացներին՝ որոնք ջրերի կառավարումը դարձնում էին պետության ստեղծման նախապայան (Բորոյայան 2020, 248–280; Գրեյկյան 2019, 35–71; Ծատուրյան 2007, 101–108; Conker 2018, 1–15):

3 Ջրամբարաշինությունը Մերձավոր Արևելքում ունի նաև լուրջ քաղաքական ենթատեքստ և ազդեցություն: Ամբարտակների

Ադրբեջանում, Իրաքում, Եգիպտոսում, Հայաստանում⁴ և այլուր: Թուրքիան լավագույն օրինակներից է, թե ինչպիսի բացասական ազդեցություն է թողնում ջրամբարաշինությունը մշակութային ժառանգության վրա: 1960-ական թթ. սկսած բուռն ջրամբարաշինության հետևանքով մասամբ կամ ամբողջությամբ ոչնչացվել են հազարավոր հուշարձաններ, այդ թվում այնպիսի կարևոր հուշարձանախմբեր, ինչպիսիք են պատմական Ծոփք-Կոմնագենեի մայրաքաղաք բազմաշերտ Սամոսատը (թուրք.՝ Սամաստ) Եփրատի աջ ափին՝ Աթաթուրքի ջրամբարի կառուցման հետևանքով, հռոմեական ժամանակաշրջանի հուշարձան Կոմնագենեի Ջնգմա (հուն.՝ Ջեուգմա) քաղաքը և 12-13-րդ դդ. Հայոց կաթողիկոսանիստ Հռոմկլան (թուրք.՝ Հալֆեթի) Եփրատի աջ ափին՝ Բիրեյիքի ջրամբարի կառուցման հետևանքով, միջնադարյան քաղաք Հասանքեյքը Տիգրիսի աջ ափին՝ Իլիսուի ջրամբարի կառուցման հետևանքով և այլն (Marchetti et al., 2019, 17-28; Marchetti, Zaina, 2020, 1-10):

Ջրամբարների կառուցումով ոչ միայն մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ ոչնչացվում են հնագիտական հուշարձանները, այլ նաև անդառնալիորեն փոփոխվում է մշակութային-պատմական լանդշաֆտը: Արդյունքում անհնար է դառնում վերականգնել այն տարածքը, որտեղ տեղի են ունեցել պատմական կարևոր իրադարձություններ, կամ դիտել այն տեսարանները, որոնք ոգեշնչել են պատմիչներին, նկարիչներին ու բանաստեղծներին⁵: Ջրամբարների կառուցման համար նպաստավոր գետահովիտները սովորաբար հարմարավետ բնական միջա-

վայրեր են եղել նախապատմական, հին և միջնադարյան ժամանակներում մարդկային հասարակությունների բնակեցման և մշակութային զարգացման լանդշաֆտի ստեղծման համար, ուստի առավել հարուստ են պատմական հուշարձաններով (Ponseti, López-Pujol, 2006, 151-188):

Ջրամբարներում հայտնվող հուշարձանների համար աշխարհում սովորաբար կիրառվում են երեք տեսակի լուծումներ⁶.

- ամրակայում/վերականգնում և հատուկ ջրամեկուսիչ պայմանների ստեղծումով տեղում պահպանում,
- տեղափոխում և մոտակա ավելի բարձր/անվտանգ վայրում վերականգնում⁷,
- հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրություն (նաև փրկարարական պեղումներ), փաստագրում, գտածոների դուրսբերում և հուշարձանի ջրածածկում (Ponseti, López-Pujol, 2006, 151-188):

Ստորև ներկայացնում ենք Հայաստանում խորհրդային իշխանության տարիներին կառուցված մի շարք ջրամբարների⁸ ջրածածկման գոտում հայտնված հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրության պատմությունը՝ ըստ արխիվային նյութերի (նկ. 1):

Ախուրյանի ջրամբարը

Ախուրյանի ջրամբարը⁹ գտնվում է հայ-թուրքական սահմանին՝ ՀՀ Շիրակի մարզով և հայ-թուրքական սահմանով հոսող Ախուրյան գետի միջին հոսանքում, ՀՀ Շիրակի մարզի Ախուրյան և

միջոցով գետային հոսքերի վերահսկողության լծակը հարևանների նկատմամբ տնտեսական և դրանից բխող քաղաքական ազդեցության վերածելու լավագույն օրինակներից է Թուրքիայի ազդեցիկ ջրային քաղաքականությունը Միրիայի և Իրաքի նկատմամբ՝ Եփրատի և Տիգրիսի ջրերի անհամաչափ օգտագործման միջոցով, որը ստորին հոսանքի երկրների ոռոգովի գոտիներում հանգեցնում է երաշտի և անապատացման [Jongerden, 2010, 137-143]: Հայաստանի մյուս հարևան սակավաջուր Իրանը երկարատև և խրթին հակասություն ունի Աֆղանստանի հետ՝ կենսական նշանակություն ունեցող սահմանային Հիլմենդ գետի ջրերի կառավարման հարցում [Khalid, Zahra, 2019, 594-605; Nagheeb, Warner, 2022, 551-573], իսկ Լեռնային Ղարաբաղի կոնֆլիկտը լուծելու հարցում Ադրբեջանի ազդեցիկ քաղաքականությունն ունի նաև ջրային ենթատեքստ [Ahmadi et al., 2019, S1873-1888]:

4 ՀՀ Կառավարության 2021-2026 թթ. ծրագրով շարունակվելու են ջրային պաշարների մակերևութային հոսքի կառավարման նպատակով ջրամբարաշինության ծրագրերը: Դրանց շնորհիվ ունենալու ենք ջրային ռեսուրսների լրացուցիչ պաշար և ջրային հոսքերի կառավարման արդյունավետ համակարգ՝ հնարավորություններ ստեղծելով նաև ինքնահոս ոռոգման ջրի մատակարարման համար: Նախագծվելու է 15 ջրամբար, սկսվելու է դրանց կառուցումը [https://www.gov.am/am/gov-program/]:

5 Ջրածածկված պատմամշակութային հուշարձանների առատությամբ ամենահայտնի օրինակը Եգիպտոսի և Մուդանի տարածքում գտնվող և 1970 թ. շահագործման հանձնված Ասուանի հիդրոտեխնիկական համալիրն է՝ խոշորագույններից մեկն աշխարհում [Brew, 1961, 1-10]:

6 Ջրամբարների կառուցման հետևանքով ջրածածկման գոտում հայտնվող պատմամշակութային հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրության, այդ թվում լայնածավալ փրկարարական պեղումների իրականացման թերևս լավագույն փորձը ԱՄՆ-ում է, երբ 20-րդ դ. կեսերին կառուցվում էին տասնյակ խոշոր ջրամբարներ գրեթե բոլոր նահանգներում և փրկարարական պեղումներով վտանգված գոտիներից դուրս էին բերվում միլիոնավոր հնագիտական նմուշներ [Brew, 1961, 1-10]:

7 Լավ օրինակ է Իրանի Իսլամական Հանրապետության Արևմտյան Ադրբեջան նահանգում գտնվող և պատմական Տղմուտ գետի հետ նույնացվող Մակու (Ջանգմար) գետի վրա կառուցված Մակուի (Բարունի) ջրամբարի (նախագծման աշխատանքները սկսվել են 1985 թ.) ջրածածկման գոտում գտնվող և շինարարության ընթացքում [տարածքի պեղումները, կանգուն կառույցի և հայտնաբերված շինարարների տեղափոխումը կատարվել է 1987-1988 թթ.] մոտակա՝ 600 մ հեռավորությամբ բլրի վրա տեղափոխված ու 1988-2001 թթ. վերականգնված Ծործորի [Ձործորի] վանքի 14-րդ դ. թվագրվող միախորան, խաչքան հատակագծով կենտրոնագմբեթ Ս. Աստվածածին եկեղեցին [Harutyunyan, 1997, 3; Hakhnazaryan, 2012, 187-205]:

8 Ընդհանուր առմամբ ՀՀ-ում գործել են 83 ջրամբարներ:

9 Ջրի հայելու մակերեսը՝ 41.8 կմ², ծավալը՝ 525 մլն մ³ [Vardanyan et al., 2018, 59-67; Hakobyan et al., 1986, 128]:

Նկ.1. Հողվածում քննարկվող ջրամբարների տեղադրությունը ՀՀ քարտեզին, կազմ.՝ Գ. Առաքելյան, Ա. Գրիգորյան: (Source: D. Arakelyan, A. Grigoryan)

Անի համայնքներում և ԹՀ Կարսի նահանգի Կարսի և Ակյակայի¹⁰ շրջաններում: Շահագործման է հանձնվել 1982 թ.:

1963 թ. սկսվել են ջրամբարի նախագծման աշխատանքները և պարզ է դարձել, որ ջրածածկման գոտում են հայտնվելու ՀԵՍՀ Ախուրյանի շրջանի Երազգավորս, Շիրակավան, Բայանդուր և Անիի շրջանի Իսահակյան, Վերին և Ներքին Ջրափի, Նորաբեր և Աղին գյուղերը:

Նկատի ունենալով, որ կառուցվելիք ջրամբարի տակ պիտի մնան պատմաճարտարապետական մի շարք կարևոր հուշարձաններ, Հայկական ՍՍՀ Պետշինի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչությունը 1966 և 1974 թթ. հետախուզել է ջրածածկման գոտում հայտնվող հուշարձանները և պատրաստել եզրակացություն այդ հուշարձանների հետագա պահպանության հարցերի կազմակերպման վերաբերյալ (Archive 1): Ջրածածկման գոտում էին հայտնվելու Շիրակավանի բազմաշերտ բնակավայրը, ձիթհանը, Երազգավորսի բազիլիկ եկեղեցին, Վերին Ջրափիի կամուրջը, 19-րդ դ. եկե-

ղեցին, Ներքին Ջրափիի քարավանատունը, կամուրջը և բրոնզեդարյան դամբարանադաշտը: Բացատրագրում նշվում է, որ անհրաժեշտ է նշյալ հուշարձանների պեղում, չափագրում և ֆոտոֆիքսացիա, իսկ քարավանատան դեպքում՝ նաև հուշարձանի տեղափոխում և այլ վայրում վերականգնում:

Նշվում է, որ Ներքին Ջրափիի քարավանատունն ունի եռանավ հորինվածք, կառուցված է սև տուֆով, սրահները միացնող միջնորմներն ունեն ութակն կամարակապ բացվածքներ, հարավային կողմում տանիքը մասամբ քանդված է (Yeghiazaryan, 1975, 52, 53):

Ներքին Ջրափիի կամուրջը միջնադարյան Հայաստանի համանման ամենամեծ կառույցներից մեկն է, միակամար է, շինված է Ախուրյան գետի վրա, կիսավեր է, ունի հազվագյուտ մեծ չափեր՝ 34 մ բացվածք և 125 մ ընդհանուր երկարություն (Toramanyan, 1942, 336-338; Toramanyan, 1948, 201) (Նկ. 2): Ծառայել է ոչ միայն որպես կամուրջ, այլ նաև ջրանցույց (ջրատար կամուրջ/ակվեդուկ)¹¹: Ավերվել է 1807 թ.՝ ռուս-թուրքական առաջին պատերազմի ժա-

10 Մինչև 1922 թ.՝ Շուրազեղ [Hakobyan et al., 1998, 150]:

11 Հայկական ճարտարապետության պատմության գիտակ Վարագդատ Հարությունյանն այս կամուրջը բնութագրել է որպես միջնադարյան Հայաստանի կամրջաշինական արվեստի գլուխգործոց և համեմատել՝ հռոմեական ժամանակաշրջանի

մանակ, Գյումրու մոտ՝ Ախուրյան գետի ափին տեղի ունեցած վճռորոշ մարտերի հետևանքով¹² (Parsamyan, 1954, 3-24): Անհրաժեշտ է համարվում, որ կամրջաշինական այդ բացառիկ նմուշը հատուկ մտահոգության առարկա դառնա: Այս համատեքստում ուշագրավ է մի առիթով ճարտարապետ Վ. Հարությունյանի հաղորդած տեղեկությունն այն մասին, որ ջրամբարի կառուցման ընթացքում հայ ջրաշինարարների միջոցով բանակցություններ են վարվել Կարսի նահանգապետի հետ, որպեսզի թույլտվություն տրվի՝ Ախուրյան գետի երկու ափերին գտնվող կիսավեր կամուրջը տեղափոխել ջրածածկման գոտուց, սակայն համաձայնություն չեն ստացել (Harutyunyan, 1997, 3):

Բրոնզեդարյան դամբարանդաշտը գյուղի հարավարևելյան կողմում է, բացվել է 1930-ական թթ.: Այստեղ անհրաժեշտ է կատարել հետախուզական պեղումներ: Ուշադրության են արժանի նաև գյուղում պահպանված 19-րդ դ. Շիրակի ժողովրդական ճարտարապետության լավագույն նմուշներ համարվող հազարաշեն բնակարանները և նույն ժամանակաշրջանի բազիլիկ եկեղեցին:

Վերին Ջրափիի կամուրջը գտնվում է գյուղի հարավարևմտյան կողմում, քանդակար է, պահպանվել են միայն գետի աջ ափի խելի մնացորդները: Եկեղեցին կառուցվել է 1867 թ., ինչպես փաստաթղթում է նշված՝ առանձնակի արժեք չի ներկայացնում, ուստի սրա և Ներքին Ջրափիի գրեթե համաժամանակյա եկեղեցու տեղափոխումն անհրաժեշտ չէ: Վերին Ջրափիի եկեղեցուն հարավից կցված է կրկնահարկ զանգակատուն, որը միակն է իր տեսակի մեջ և թերևս ենթակա է տեղափոխման ու պահպանման:

Բայանդուրի հին գյուղատեղիում կան քրիստոնեական տաճարի ավերակներ, որոնք պետք է մաքրել, չափագրել, իսկ արժեքավոր և արձանագիր քարերը տեղափոխել: Գյուղատեղիում կա նաև քարե խարխիսներով փայտե կամուրջ: Երազգավորում¹³ Ախուրյանի և Սևգետ վտակի միախառնման տեղում, կան միջնադարյան ամրոցի ավերակներ, արձանագրություններ, ինչպես նաև 19-րդ դ. քանդակար ձիթան: Վերջինս անհրաժեշտ է բացել և չափագրել¹⁴: Գյուղի հյուսիսարևելյան մասում՝ սարալանջի հեղեղատներում, տարածվում է ուշերոնզեդարյան բնակատեղին: Կա նաև ավերակ մատուռ, որն անհրաժեշտ է բացել և չափագրել:

Իսահակյան (նախկինում՝ Ղազարապատ)

Նկ. 2. Դեպի մայրաքաղաք Անի տանող Ներքին Ջրափիի կամուրջն Ախուրյան գետի վրա՝ հայ-թուրքական սահմանին, Թ. Թորամանյանի հավաքածու, 20-րդ դ. սկիզբ, © Պահպանության ծառայություն, հաշվառման № ԳԳ 383 ԱԱԹԼ 2/455:

Նկ. 3. Ներքին Ջրափիի միջնադարյան կամուրջն Ախուրյանի ջրամբարում, 2017 թ. [ԱԶՉԱԷՕԶ 2017]:

գյուղում կա 19-րդ դ. բազիլիկ եկեղեցի, որն անհրաժեշտ է չափագրել: Գյուղում պահպանվել են նաև կիկլոպյան շարվածքով ձիթանի ավերակներ, որը մաքրման և չափագրման կարիք ունի: Գյուղի հյուսիսային եզրին կան 10-11-րդ դդ. փոքրիկ եկեղեցու հիմնասպատեր, որոնք ենթակա են բացման և չափագրման: Իսահակյանում է գտնվել նաև գրող Ա. Իսահակյանի հայրական տունը, որն իսպառ ոչնչացվել է: Գյուղի նշված հուշարձանները ենթակա չեն տեղափոխման:

Աղին (կայարան) գյուղում կա մի մատուռ, որը ենթակա է չափագրման, և մի քանի խաչքար, որոնք քանդակագարդ բեկորների հետ ցանկալի է տեղափոխել Աղին գյուղի եկեղեցու մոտ, որը մնալու է ապագա ջրամբարի եզրին:

Եզրակացությունում նշվում է, որ ջրամբարի տակ են մնալու նաև Թուրքիայի Հանրապետության Կարսի նահանգի մի շարք բնակավայրեր և

կամուրջ-ակվեդուկների հետ [Harutyunyan, 1957, 67-82]:

12 Barajdaki su seviyesi düşüncü tarihi köprü gün yüzüne çıktı, <https://www.yenikonya.com.tr/>, հրապարակման ամսաթիվ՝ 25.09.2017, ներբեռնման ամսաթիվը՝ 01.03.2024:

13 Մինչև 1945 թ. կոչվել է Արալըխ [Hakobyan et al., 1988, 210]:

14 Երազգավորսի խաչանն հորինվածքով 7-րդ դ. եկեղեցին, 10-13-րդ դդ. բազմահարկ ամրոց-դղյակը և Զաքարյանների շրջանի ձիթանը պեղվել են 1977 թ. [Harutyunyan, 2012, 192-195]:

նկ. 4. Ախուրյան գետը և Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաք Շիրակավանի կաթողիկե Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին, 20-րդ դ. սկիզբ, © Պահպանության ծառայություն, հաշվառման № ԳԳ 383 ԱԱԹԼ 2/429:

նկ. 5. Մայրաքաղաք Շիրակավանի կաթողիկե Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու ավերակները Թուրքիայում՝ Ախուրյանի ջրամբարի եզրին, 2010 ական թթ., [https://www.vanker.org/, ներբեռնման ամսաթիվը՝ 01.03.2024]:

նկ. 6. Ջրափիի քարավանատունը տեղափոխումից հետո, 1975 թ., © Պահպանության ծառայություն, հաշվառման №: 12/63

պատմաճարտարապետական հուշարձաններ: Հավանաբար ջրի տակ կանցնեն Տայլար գյուղը՝ ամրո-

ցով և քանդակազարդ ավերակ եկեղեցիով, Բաշ Շորագյալ գյուղը¹⁵՝ պատմական Շիրակավան/Երազգավորսը, որը 890-928 թթ. եղել է Բագրատունիների թագավորության մայրաքաղաքը՝ Հայոց թագավոր Սմբատ Ա Բագրատունու կառուցած կաթողիկե Ս. Ամենափրկիչ¹⁶ քանդակազարդ եկեղեցիով, ևս երկու եկեղեցի (մեկը՝ 7-րդ դ.), մեկ մատուռ, խաչքարերով գերեզմանոց, միջնադարյան Գեչիկալասի բերդը (նկ. 4, 5): Կջրածածկվի նաև Օղուզլու գյուղը՝ վաղմիջնադարյան կենտրոնագմբեթ շքեղ եկեղեցիով, Արգինա գյուղը՝ միջնադարյան նշանավոր Երգինա գյուղաքաղաքի, 9-10-րդ դդ. կաթողիկոսանիստ մեծ վանքի ավերակներով, Փիրվալի գյուղը՝ ավերակ ամրոցով, Աստախան (հնում՝ Աստեղանի) գյուղը՝ ավերակ ամրոցով, Մեծ և Փոքր Փարգետ գյուղերը՝ ավերակ ամրոցով, իջևանատնով, Ամենափրկիչ եկեղեցիով և քարաշեն աղբյուրներով: Ջրով են ծածկվելու նաև Ճարճագըլ, Ղալաչի, Ղարախաչ, Ջամուշլու, Վերին և Ներքին Աղուզում, Իլանլի, Գետիկ, Քինակ (պատմական Գինեկ) և Գարագուփալու (այլ անունը՝ Ավեր բերդ, որը չհաջողվեց մեզ տեղորոշել) գյուղերը՝ միջնադարյան գերեզմանոցներով և այլ հուշարձաններով: Եզրակացության հավելվածում նշվում է, որ ջրի տակ է անցնելու նաև Տիգնիս գյուղը, որտեղ հուշարձաններ չկան, քանի որ սա նոր գյուղ է՝ հիմնված 1868 թ.՝ Հին Տիգնիսից արևելք: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս մեր ուսումնասիրությունը, այստեղ ևս հուշարձաններ կային, մասնավորապես 1870 թ. կառուցված Ս. Մինաս եկեղեցին: Հավանաբար ջրածածկ կլինի նաև Մևրիկ գյուղը՝ ամրոցով, եկեղեցիներով, մատուռով և ձիթհանով: Որպես վերջաբան նշված է, որ Թուրքիայի կողմում ջրի տակ անցնող հին բնակավայրերի թիվը հավանաբար ավելի մեծ է, որը հնարավոր կլինի պարզել միայն մանրագնին տեղագնությունը: Նշվում է, որ անհրաժեշտ է պեղել այդ հուշարձանները, չափագրել, իսկ արձանագիր և քանդակազարդ քարերն ու կոթողները՝ տեղափոխել:

Հայկական կողմում գտնվող և ջրածածկման գոտուց տեղափոխման ենթակա հուշարձանները, մասնավորապես Ներքին Ջրափիի քարավանատունը, Վերին Ջրափիի կրկնահարկ զանգակատնով 19-րդ դ. եկեղեցին¹⁷, Շիրակավանի 7-րդ դ. եկեղեցին և բազմաթիվ արժեքավոր պատմաճարտարապետական կոթողներ 1970-1975 թթ. տեղափոխվել են նոր ստեղծված Ջրափի գյուղ և նույնությամբ

15 Այժմ՝ գ. Չեթինդուրակ:

16 Եկեղեցին այժմ գտնվում է ջրամբարի անմիջապես ափին [https://www.vanker.org/]:

17 Ս. Աստվածածին եկեղեցու հետ կապված կա ժողովրդական ավանդություն, ըստ որի, երբ եկեղեցին ջրածածկվել է, գյուղացիները նկատել են, որ ամեն գիշեր լույս է վառվում ջրի տակ, և երկյուղելով լուսարձակող եկեղեցու գոբությունից՝ տեղափոխել են ջրածածկման գոտուց և վերականգնել նոր գյուղից քիչ հեռու գտնվող մի բարձունքի վրա [ԴԲԱՆ, Կ. Galstyan, 2023]:

Նկ. 7. Ջովունիի Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, 20-րդ դ. սկիզբ, © Պահպանության ծառայություն, հաշվառման №:38/18

վերականգնվել՝ առանձնացված մեկ վայրում¹⁸ (նկ. 6): Իսկ դեպի միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Անի տանող ամենամեծ՝ Ներքին Ջրափիի նշանավոր կամուրջն ամբողջությամբ ջրածածկվել է և միայն հազվադեպ սակավաջուր տարիներին է մասամբ հայտնվում ջրից դուրս (Akchayoz, 2017) (նկ. 3):

ՀԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և Հուշարձանների պահպանության վարչության Ախուրյանի հնագիտական արշավախումբը 1977-1981 թթ. պեղումներ է կատարում ջրամբարի ջրածածկման գոտում՝ Հին Շիրակավան գյուղի հյուսիսարևելյան բարձունքի լանջերին և գագաթին գտնվող շուրջ 50 հա մակերեսով բազմաշերտ բնակավայրում և դամբարանադաշտում¹⁹: Ջրամբարի հայկական կողմի ավերին հետագա տարինարին ևս շարունակվում են հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրությունները՝ մասնավորապես Ջրափիի նշանավոր կամրջի դիմացի բլրի բարձունքի Ջրափի-1 ամբոցում և լանջերին տարածվող տա-

րածամանակյա բնակատեղիում, որը տարվա մի զգալի ժամանակահատվածում մասամբ հայտնվում է ջրածածկման գոտում (Yeganyan, 2017, 190-205):

Ապարանի ջրամբարը

Ապարանի ջրամբարը²⁰ գտնվում է ՀՀ Արագածոտնի մարզով հոսող Քասախ գետի վերին հոսանքում՝ ՀՀ Ապարան համայնքում: Շահագործման է հանձնվել 1967 թ.²¹:

1958 թ. սկսվել են ջրամբարի նախագծման աշխատանքները և պարզ է դարձել, որ ջրամբարը ջրածածկելու է ՀԽՍՀ Ապարանի շրջանի Ջովունի և Քասախ գյուղերը, ինչպես նաև 1939 թ. ապարանկեցված Ղուշչի բնակատեղին (Simonyan, 1999, 112-122, 139-165): Ըստ հուշարձանների պահպանության կոմիտեի հնագիտական արշավախմբի ուսումնասիրությունն ամփոփող հաշվետվության՝ ջրածածկման գոտում են հայտնվելու Ջովունիի վաղմիջնադարյան Պողոս-Պետրոս, Թուխ Մանուկ և Ս. Վարդան եկեղեցիները, միջնադարյան գերեզմանոցը²²,

18 Հմմտ. Հայաստանի Հանրապետության Շիրակի մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակ (համացանց. հղում. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=12877>):

19 Հուշարձանախումբը ներառում էր վաղ բրոնզեդարյան բնակավայր, միջին բրոնզեդարյան բնակավայր և դամբարաններ, ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններ, վաղ երկաթեդարյան բնակավայր և դամբարաններ, Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի ամրոց-բնակավայր և դամբարաններ [Torosyan et al., 1993, 15-19]:

20 Ջրի հայելու մակերեսը՝ 7,9 կմ², ջրի ծավալը՝ 91 մլն մ³ [Hakobyan et al., 1986, 308]:

21 Ջրամբարի կառուցումը՝ որպես ջրաշինարարական խոշոր նախագիծ, ժամանակին ողջունվել և ժողովրդական բռնի արձագանք է ստացել, որոնք լավագույնս ամփոփված են հրապարակախոս Զ. Դարյանի օրագրություններում [Daryan, 1985, 118, 119, 340-346]:

22 Այլ աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ կիսով չափ ջրի տակ է մնացել նաև, հավանաբար, երկաթեդարյան դամբարանադաշտը [Petrosyan, 1988, 31]:

Նկ. 8. Զովունիի Թուխ Մանուկի պեղումները, 1966 թ.,
 © Պահպանության ծառայություն, հաշվառման № L7/418:

Նկ. 9. Զովունիի Թուխ Մանուկի տեղափոխման
 աշխատանքները, 1966 թ.,
 © Պահպանության ծառայություն, հաշվառման № L7/187:

Նկ. 10. Զովունիի Թուխ Մանուկի տեղափոխման
 աշխատանքները, 1966 թ.,
 © Պահպանության ծառայություն, հաշվառման № L7/289

Քասախ և լքված Ղուշչի²³ գյուղերի 19-րդ դ. վերջին կառուցված փայտածածկ տանիքներով Ս. Աստվածածին եկեղեցիները: Նշվում է, որ Քասախի եկեղեցին կառուցված է հնի ավերակների վրա, իսկ Ղուշչիինը նորակառույց է և պատմաճարտարապետական որևէ արժեք չի ներկայացնում (Archive 2):

Հաշվետվությունում նշվում է, որ մշակութային մեծ արժեք է ներկայացնում ուղղանկյուն հատակագծով և գմբեթավոր սրահ հորինվածքով Պողոս-Պետրոս տաճարը (նկ.7): Հավանաբար կառուցվել է 4-րդ դ. հեթանոսական տաճարի հիմքերի վրա՝ Գնթունիների նախարարական տան գլխավոր իշխան Գրիգորի կողմից, քանի որ նրա անունն է հիշատակված կառույցի որմնամույթերից մեկին պահպանված արձանագրությունում: Եկեղեցին ունի տարբեր դարերում կատարված վերանորոգումների հետքեր (Sahinyan, 1968, 101-120; Petrosyants, 1980, 303-306): Գտնվում է գյուղի մեջ՝ ոչ մեծ բարձունքի վրա, և 1960-ական թթ. օգտագործվում էր որպես կոլտնտեսության հացահատիկի պահեստ:

Ս. Վարդան եկեղեցին բաղկացած է փոքր եկեղեցուց, կից երկհարկանի դամբարանից և նրան շարունակող նախարարահից: Համակառույցը թվագրվում է 5-7-րդ դդ.: Տանիքը քանդված է, պատերը մասամբ հողածածկ: Ըստ ավանդության՝ հուշարձանը կապվում է 451 թ. Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի և վերջինիս հետ Ավարայրի ճակատամարտում զոհված Վարդանանց նահատակների հիշատակի հետ²⁴: Եկեղեցու շուրջ տարածվում է գերեզմանոցը՝ վաղ և զարգացած միջնադարի քառակողոթներով, խաչքարերով ու տապանաքարերով: Մեկ ուրիշ՝ ավելի ընդարձակ գերեզմանոց կա գյուղի արևելյան եզրին՝ վաղմիջնադարյան, զարգացած և ուշ շրջանի նույնախի մահարձաններով:

Գյուղի հարավարևմտյան եզրին է գտնվում հավանաբար 4-րդ դ. վերաբերող, սրբատաշ սև տուֆով կառուցված և կղմինդրե ծածկով միանավ Թուխ Մանուկ եկեղեցին և շրջակայքում տարածվող գերեզմանոցը՝ մի քանի պահպանված տապանաքարերով: Եկեղեցին ունի մի քանի վերանորոգման հետքեր, որոնցից վերջինի՝ 1862 թ. վերաբերյալ կա արձանագրություն՝ հյուսիսային ճակատակալ մեծ քարին: Արևելյան մուտքի ճակատակալ քարին էլ կա հունարեն արձանագրություն:

Հաշվետվության հաջորդ հատվածում նշվում է, որ այս հուշարձանները կմնային ջրի տակ (Toramanyan, 1948, 198-200), եթե 1966 թ. հունվարի 19-ին

23 Ղուշչիի բնակչությունը 1939 թ. տեղափոխվել է Երևանամերձ Առաջին գյուղ, որը 1940 թ. վերանվանվել է Դավիթաշեն և մի քանի տարի անց միացել մայրաքաղաքին [Hakobyan et al., 1988, 44; Hakobyan et al., 1991, 589]:
 24 Հավանաբար այս դամբարանում է թաղվել ճակատամարտի մասնակից իշխան Տաճատ Գնթունին, քանի որ Զովունին և շրջակայքը պատկանում էին Գնթունյաց նախարարական տանը [Sahinyan, 1968, 101-120; Mirijanyan, Aghayan, 2019, 106-116]:

ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետի Շինարարության գործերի պետական կոմիտեն չհրավիրեր գիտխորհուրդ և չմշակեր հուշարձանները փրկելու հրատապ միջոցառումների պլան (Archive 3): Նիստի օրակարգում դրված էր Ջովունու երեք հուշարձանների տեղափոխման խնդիրը: Մասնակիցների թվում էին հնագետներ Բ. Առաքելյանը, Ս. Բարխուդարյանը, ճարտարապետներ Վ. Հարությունյանը, Ռ. Իսրայելյանը, Ա. Սահինյանը, Յ. Թամանյանը և ուրիշներ: Գիտխորհուրդը որոշում է անմիջապես ձեռնամուխ լինել հուշարձանների տեղափոխման գործին և կազմել հանձնաժողով՝ աշխատանքները տեղում ղեկավարելու համար:

Մանրամասնորեն ներկայացվում է հաջորդ երկու օրերին հանձնաժողովի անդամների, պաշտոնյաների և կամավորների մեկնումը Ջովունի, շրջայցը հուշարձանների տարածքում, որի արդյունքում հանձնաժողովը կարծիք է հայտնում, որ եկեղեցիները կարելի է տեղափոխել Քասախ գետի աջ ափին գոյացող կղզու վրա:

Հաջորդ օրերին սկսվում են հուշարձանների համալիր հետազոտման աշխատանքները: Նախ չափագրվում է Ջովունու Թուխ Մանուկը, զուգահեռ կատարվում են պեղումներ՝ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող Արամ Քալանթարյանի ղեկավարությամբ (նկ. 8): Պեղումներով բացվում են պատերի հողածածկ հատվածները, գետնախարխիսները, հայտնաբերվում են թաղի թափված քարերը, քիվի հատվածներ, խեցանոթների և, հավանաբար, նախնական ծածկի կղմինդրի բեկորներ, հետազայում արված քարե ծածկի սալեր, արծաթե մեկ հին դրամ, 19-20-րդ դդ. պղնձե դրամներ, եկեղեցու հարավային կողմում՝ մուտքի մոտ հայտնաբերվում է հարթ տապանաքար: Հունարեն արձանագրության մասնագետը ընթերցում է մուտքի բարավորի վիմագիրը: Հաջորդ օրերին համարակալվում են հուշարձանի քարերը և փետրվարի 1-ին սկսվում են ապամոնտաժման աշխատանքները (նկ. 9): Փետրվարի 3-ին տեղ է հասնում նաև Երևանից բերված վերամբարձ կոունկը, որը մեկ օր թաղված էր Եղիպատրուշ (այդ տարիներին՝ Մոսկյան) գյուղից ներքև և վերագործարկվել էր ծանր տեխնիկայի օգնությամբ (նկ. 10, 11): Փետրվարի 9-ին ավարտվում են հուշարձանի տեղափոխման աշխատանքները և արշավախումբը վերադառնում է Երևան:

Բոլոր այս աշխատանքները կատարվում են արագընթաց տեմպով՝ հաշված օրերի ընթացքում՝ հունվար-փետրվար ամիսներին, քանի որ «սպագա ծովի» ջուրը աստիճանաբար մոտենում էր հուշարձաններին, լցվում պեղավայրեր (նկ. 12): Աշխատանքները դժվարանում էին ոչ միայն ձյան առատ

նկ. 11. Ջովունիի Թուխ Մանուկի տեղափոխման աշխատանքները, 1966 թ.,
© Պահպանության ծառայություն, հաշվառման № L7/345:

նկ. 12. Ջովունիի Թուխ Մանուկի պեղումները, 1966 թ.,
© Պահպանության ծառայություն, հաշվառման № L7/183:

տեղումների և դրա հետևանքով փակվող ճանապարհների, հողի սառած լինելու, այլ նաև այն պատճառով, որ դեպի Ջովունի տանող ամենակարճ ճանապարհին գտնվող կամուրջը հունվարի 27-ին ջրածածկ էր եղել: Կամրջի ջրածածկման հետևանքով հնարավոր չէր քարերը տեղափոխել նախապես որոշված վայր և հունվարի 28-ին հանձնաժողով է ժամանանում՝ փոխադրվող հուշարձանի նոր տեղը որոշելու համար: Ընտրվում է «Ժաչեղ» կոչվող վայրը, որը գեղեցիկ և հարմար դիրք ուներ շրջապատի նկատմամբ:

ա

բ

Նկ.13. ա) Զովունիի Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, 2013 թ. (Source: Z. Galstyan),
բ) Պողոս-Պետրոս եկեղեցին ջրածածկված, 2010 թ. (Source: A. Harutyunyan)

Այդ օրերին արշավախումբը շրջում է ջրածածկվող գյուղում, գերեզմանոցում հայտնաբերվում են մի քանի արձանագրություններ, որոնց մեծ մասը 18-19-րդ դարերի.

«Այս է տապան հանգուցիալ Կարապետ / Միհրանի որդի Համբարձում Սահակիանի / մահացավ 1928 թ. 20 մարտի»:

«Այս է տապան հանգուցիալ Տեր Յակոբ / քահանա մահտեսի Ղարիբիանի ձեռնադրիալ ի 1867 ամի ապրեցավ դաղաղ / կենոք մահվամբ 1911 ամի 19 ապրիլի»:

«Ի թն... Սբ խաչս բարեխոս Տեր Ովհաննեսի / ... ՈՁն .../ ...թանճ / ի նջեցել Ովն...»:

Ջրածածկման գոտում հայտնված հուշարձանների հետագա ճակատագրի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ՀՍՍՀ Մի-

նիստրների սովետի շինարարության պետական կոմիտեն հուշարձանները տեղափոխում և նույնությամբ վերակառուցում է գյուղից դեպի արևելք գտնվող բարձունքին (Archive 4): Նախ տեղափոխվում է Թուխ Մանուկը: Պողոս-Պետրոսը և Ս. Վարդանը պեղվում են Արվեստի ինստիտուտի արշավախմբի կողմից: 1967 թ. ջրածածկման գոտուց տեղափոխվում է նաև Ս. Վարդանը: Թուխ Մանուկ և Ս. Վարդան եկեղեցիների տեղափոխումը հայ իրականության մեջ առաջին դեպքն էր, որ կատարվեց պատմաճարտարապետական հուշարձանի ամբողջական տեղափոխում իր նախնական վայրից²⁵: Պողոս-Պետրոս եկեղեցու տեղափոխումը չի իրականացվում՝ բազմաթիվ վերակառուցումների և քարերի փխրությունության պատճառով: Հուշարձանը գտնվում է ջրամբարի եզրին և ջրի մակարդակի

25 Եկեղեցիներից բացի տեղափոխվում են նաև դրանց շրջակայքում գտնվող պատմաճարտարապետական կոթողները [Petrosyan, 1988, 31-36]:

առավելագույն նիշին հասնելու ժամանակ կիսով չափ հայտնվում է ջրի տակ, ինչը թողնում է քայքայիչ ազդեցություն քանդակար տաճարի վրա (նկ. 13): 1985 թ. ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանման և օգտագործման վարչության նախագծային գրասենյակը կազմում է եկեղեցու տեղափոխման, վերականգնման և տարածքի բարեկարգման նախագիծ: Նախատեսվում էր հուշարձանը տեղափոխել 400 մ հյուսիս՝ ավելի բարձրադիր գոտի, սակայն նախագիծն այդպես էլ չի իրականացվում²⁶:

Ջրի ճնշման և մշտական խոնավության պատճառով 1991 թ. մասամբ, իսկ 2005 թ.՝ ամբողջությամբ փլուզվում է եկեղեցու հյուսիսային պատը: Հաշվի առնելով հուշարձանի կարևորությունը, ինչպես նաև նրա խիստ վտանգված վիճակը՝ որոշում է կայացվում իրականացնել վերականգնողական աշխատանքներ: Այդ նպատակով անհրաժեշտություն է առաջանում պեղումներով բացել եկեղեցու հիմքերը, հայտնաբերել բացակայող շինաքերերը: Պեղումներն իրականացնում է ՀՀ Մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն»-ը՝ 2014 թ. (հնագետ՝ Ա. Նալբանդյան) (Nalbandyan, 2014): Պեղումներից հետո, սակայն, հուշարձանի փլուզված պատի վերականգնում չի իրականացվում:

Բերքաբերի ջրամբարը

Բերքաբերի ջրամբարը²⁷ գտնվում է հայ-ադրբեջանական սահմանին՝ ՀՀ Տավուշի մարզով հոսող Բերքաբեր գետի միջին հոսանքում, Իջևան համայնքի Բերքաբեր²⁸ գյուղի մոտ: Շահագործման է հանձնվել 1980 թ:

1974 թ. սկսվել են ջրամբարի նախագծման աշխատանքները և պարզ է դարձել, որ ջրամբարը մասամբ ջրածածկելու է ՀԽՍՀ Իջևանի շրջանի Ջողագ և Գետաշեն²⁹ գյուղերի հողատարածությունները: Ջրածածկման գոտում են հայտնվելու նաև հնագիտական և պատմական մի շարք հուշարձաններ:

Հայկական ՍՍՀ Պետշինի Հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության պետին 1974 թ. ապրիլի 16-ին ուղարկված գեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ ստեղծվել է հանձնաժողով՝ Իջևանի շրջանի Ջողագ գյուղում՝ համանուն

գետի վրա կառուցվելիք ջրամբարի տակ մնացող ճարտարապետական հուշարձանները տեղում ստուգելու և եզրակացություն կազմելու համար: Ստուգումը պարզել է, որ ջրամբարի կառուցման հետևանքով ջրի տակ է մնալու 3 կամուրջ և 1 քարավանատուն (Archive 5)³⁰: Կամուրջներից առաջինը գտնվում է գյուղից մոտ 1 կմ հյուսիս-արևմուտք, միաթոփ է, կիսակլոր թաղով: Թաղը կառուցված է սրբատաշ, իսկ մյուս մասերը՝ կոպտատաշ և ճեղքված քարերով: Խելերից մեկը շարված է կոպտատաշ բազալտով ու կրաշաղախով, իսկ որպես մյուս խել՝ հարմարեցված է կոպտատաշ ժայռը: Արևելյան պատին ագուցված քարին փորագրված է արաբերեն արձանագրություն:

Գետի հոսանքն ի վար մյուս կամուրջը գտնվում է գյուղից մոտ 700 մ հյուսիս-արևմուտք, եռաթոփ է, կիսավեր: Գետի ձախ ափին պահպանվել է խելի ստորին մասը՝ 3 մ բարձրությամբ: Երրորդ կամուրջը գտնվում է գյուղից մոտ 400 մ հյուսիս-արևմուտք, դարձյալ կիսավեր է, պահպանվել է գետի աջ կողմի խելը՝ 2 մ բարձրությամբ: Հավանաբար 13-րդ դ. կառույց է:

Քարավանատունը գտնվում է գյուղի հյուսիսային կողմում, գետի ափին: Քանդակար է, պահպանվել են պատերի ստորին մասերը, բաղկացած է ընդհանուր 100 մ² մակերեսով աղյուսաշեն 5 սենյակներից: Հավանաբար 13-րդ դ. կառույց է և վերոնշյալ կամուրջների հետ միասին սպասարկել է միջնադարյան առևտրական ճանապարհը:

Հանձնաժողովը գտնում է, որ կանգուն կամուրջը պետք է տեղափոխել ջրածածկման գոտուց և վերականգնել, մյուս երկու կամուրջները և քարավանատունը՝ չափազրել և թողնել ջրի տակ:

Ջրամբարի շինարարությունն իրականացնող ՍՍՀՄ Մելիորացիայի և ջրային տնտեսության «Գլխահայրը» վարչությանը, Հայկական ՍՍՀ Մելիորացիայի և ջրային տնտեսության մինիստրին և տեղակալին ուղղված 1976 թ. դեկտեմբերի 21-ի պաշտոնական գրություններից և պատասխաններից տեղեկանում ենք նաև, որ ջրամբարի տարածքում շինարարության ժամանակ բացվել են Ք.ա. 14-12-րդ դդ. դամբարաններ, բնակատեղի և դրանց պեղման, փաստագրման և ուսումնասիրման կարիք կա:

Դամբարանադաշտը գտնվում է ջրամբարի հարավային մասում և հիմնականում վերաբերում է

26 Հիշարժան է նաև ԵՊՀ հնագիտական ջոկատի կողմից 1986-1987 թթ. պեղված Ք.ա. 18-14-րդ դդ. թվագրվող դամբարանադաշտը ջրամբարի արևմտյան ափին, որտեղ երեք դամբարանների կրոմեխների քարերին և մեկ դամբարանի ծածկասալին հայտնաբերվել են փորագրելու միջոցով արված նշանագրեր: Նույնպիսի նշաններով չորս քարեր էլ արշավախումբը հայտնաբերում է մոտակա բլրին գտնվող համաժամանակյա ամրոցի հետախուզական պեղումներով [Muradyan, 1993, 130-105]:

27 Ջրի հայելու մակերեսը՝ 2.14 կմ², ջրի ծավալը՝ 45 մլն մ³ [Hakobyan et al., 1998, 414; Tadevosyan, 1983, 520]:

28 Մինչև 1978 թ. գյուղը կոչվել է Ջողագ [Hakobyan et al., 1986, 678]:

29 1968 թ. գյուղը վերանվանվել է Կիրանց [Hakobyan et al., 1991, 154]:

30 ՀՀ ԿԳՄՄՆ «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության» ֆոնդերում պահպանվել են նշյալ հուշարձանների՝ 1950 թ. կազմված վկայագրերը:

վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին, կից տարածվում է համաժամանակյա բնակատեղին: Ջրամբարի կառուցման աշխատանքների ժամանակ ոչնչացվել են մեծ քանակությամբ դամբարաններ, խաթարվել են բնակատեղիի մշակութային շերտերը: Հուշարձանախումբը, սակայն, մասամբ է ջրածածկված, մյուս մասը տարածվում է ջրամբարի ափերին: Ջրամբարի շահագործումից հետո՝ 1981 թ. ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի արշավախմբերը պեղումներ են կատարում ջրամբարի եզրերին, բացվում են 22 հիմնահողային և 2 քարարկղային դամբարաններ, մեկ դամբարանաբլուր: Որոշ դամբարաններ մասամբ խաթարված էին, քանի որ ջրամբարաշինական աշխատանքների ժամանակ հեռացվել էին վերին շերտերը: Նույն դամբարանադաշտում 3 քարարկղային դամբարաններ էլ պեղվում են 1986 թ. ԵՊՀ հնագիտական գիտահետազոտական լաբորատորիայի արշավախմբի կողմից (Gasparyan, 1991, 114-128): Ուշագրավ է 1981 թ. պեղված դամբարանախումբը, որի թումբը մինչև ջրամբարի կառուցումը գրեթե հարթեցված էր, քանի որ տարածքն օգտագործվում էր որպես վարելահող, իսկ ջրամբարի շինարարության ընթացքում ամբողջությամբ հեռացվել էր հուշարձանի վերգետնյա հատվածը և նրա չափերը չէին երևում: Պեղումներով պարզվում է, որ դամբարանն ունեցել է մոտ 30 մ տրամագծով գլաքարե գրահ, փայտե ծածկով դամբարանախուց և վերաբերել է միջին բրոնզի դարի վաղ փուլի «բեղենյան» մշակույթին (Gasparyan, 1987, 229-233): 1986 թ. ԵՊՀ հնագիտության գիտահետազոտական լաբորատորիայի արշավախումբը, շարունակելով նույն դամբարանախմբի պեղումները, բացում է երկրորդ դամբարանախումբը: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հուշարձանը խաթարվել է դեռևս ուշ միջնադարում, երբ դամբարանին կից կառուցվել է բնակելի համալիր: Բերքաբերի տարածամանակյան հուշարձաններում (այդ թվում անտիկ բնակավայր և դամբարաններ) պեղումները շարունակվում են մինչև 1989 թ. (Simonyan, 2009, 215-232):

Տոլորսի ջրամբարը

Տոլորսի ջրամբարը³¹ գտնվում է ՀՀ Սյունիքի մարզով հոսող Միսիան գետի ստորին հոսանքում, Միսիան համայնքում: Շահագործման է հանձնվել 1976 թ.:

1960-ական թթ. սկսվել են ջրամբարի նախագծման աշխատանքները և պարզ է դարձել, որ ջրամբարը մասամբ ջրածածկելու է ՀԽՍՀ Միսիա-

նի շրջանի Տոլորս և Աշոտավան գյուղերը (Sukiasyan, 2013, 25-39): Ջրածածկման գոտում էին հայտնվելու նաև այդ գյուղերում գտնվող մի շարք պատմաճարտարապետական հուշարձաններ: ՀՍՍՀ Պետշինի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության հնագիտական հանձնաժողովի (ղեկավար՝ հուշարձանագետ Ս. Մաղումյան և ուրիշ.) գեկուցագրից և տեղեկագրից իմանում ենք (Archive 6), որ տոլորսցիները 1970 թ. իրենց հետ հարևանությամբ կառուցված նոր գյուղ են տեղափոխել հին գյուղի մի շարք մեմորիալ հուշարձաններ: Հին (ջրածածկվող) գյուղում մնում է միայն 1861 թ. կառուցված միանավ բազիլիկ հորինվածքով, թաղակապ ծածկով և երկթեք տանիքով Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին (նկ. 9): Կառուցված է կոպտատաշ, անկանոն քարերով և գլաքարերով, իսկ թաղակիր կամարները, որմնասյուները և արտաքին անկյունները կառուցված են տեղական սրբատաշ բազալտով և սպիտակավուն ավազաքարով: Եկեղեցին իր ճարտարապետական արժեքով կարևորություն չի ներկայացնում հայկական մշակութային կյանքում, ուստի նրա տեղափոխումն աննպատակահարմար է: Բացի այդ, քանի որ եկեղեցին կառուցված է մանրաքարով, ուստի նրա քանդում-տեղափոխումը և նոր տեղում վերակառուցումը անհնար է իրականացնել: Պատերը կտրելով և առանձին հատվածներով տեղափոխելով վերաշարումը նոր վայրում ևս հնարավոր չի իրականացնել, քանի որ պատերը խարխուլված են և ճաքած:

Այնուհանդերձ, եկեղեցու բակում ընկած են չորս խաչքարեր և մի քանի տապանաքար, իսկ պատերին ներսից ագուցված են յոթ խաչքարեր, մկրտության ավազանում և բեմի խորշերում էլ դրված են մի քանի խաչքարերի բեկորներ: Այդ խաչքարերը մշակութային կարևոր արժեք են և արժանի են պահպանության: Եկեղեցու պատերին ագուցված խաչքարերն ունեն արձանագրություններ, որոնք մասամբ ծածկված են սվաղով: Ուշագրավ է մուտքի բարավորի արձանագրությունը՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Կառուցու Սբ եկեղեցիս / յանուն սրբուհիոյն Հռիփսիմ/էի, արդեամբք - ծախովք Տոլորսեց/ի Սարգիս քահանայի եւ կողակցի / նորա Թագակիւլին եւ որդոց իւրոց Խշ/ատուր քահանային եւ տիրացու Գրիգորին / եւ կանց Սանդխտոյ եւ Հռիփսիմէի / ամի տն 1861-ին»³²:

Ջրամբարի տակ է մնալու նաև Աշոտավան գյուղի միանավ բազիլիկ հորինվածքով Ս. Կարապետ եկեղեցին (նկ. 10): Կառուցվել է 1898 թ. և ճարտարապետական տեսանկյունից կարևորություն չի ներկայացնում: Եկեղեցու սեղանաքար է դարձված մի խաչքար՝ հետաքրիր կապգիր արձանագրությո-

31 Ջրի հայելու մակերեսը՝ 4.7 կմ², ջրի ծավալը՝ 96.8 մլն մ³ [Arushanyan, 1986, 43]:
 32 Բարավորը խաչքարերի հետ տեղափոխվել է նոր գյուղի գերեզմանոց [Sukiasyan, 2013, 33-39]:

նկ. 14. Տոլորսի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին՝ ջրամբարի սակավաջուր ժամանակաշրջանում, լուսանկարը՝ Ա. Քեշիշյանի [«Սուզված» եկեղեցին եւ Տոլորսին նոր շունչ պարգևող Ջորին ու Սեյրանը, <https://mediamax.am/am/news/special-report/39392>, հրատարակման ամսաթիվը՝ 20.09.2020, ներբեռնման ամսաթիվը՝ 01.03.2024]:
(Source: A. Qeshishyan)

նկ. 15. Տոլորսի Ս. Հռիփսիմե ջրածածկ եկեղեցին, լուսանկարը՝ Ա. Քեշիշյանի [«Սուզված» եկեղեցին եւ Տոլորսին նոր շունչ պարգևող Ջորին ու Սեյրանը, <https://mediamax.am/am/news/special-report/39392>, հրատարակման ամսաթիվը՝ 20.09.2020, ներբեռնման ամսաթիվը՝ 01.03.2024]:
(Source: A. Qeshishyan)

յամբ. «Կաման ամենակալին Այ ես՝ Սասնայս / եւ որդին Գայլաձագ, կանգնեցաք զխաչս / յիշեցեք ի Քս: զփոփխիկ. թվ ՉՂԱ (1342 թ.):»։ Պատերի մեջ օգտագործվել են հին տապանաքարեր ու խաչքարեր:

Ելնելով ստուգումների արդյունքներից՝ հանձնաժողովը անսպասակապարմար և անկարելի է համարում Տոլորսի և Աշոտավանի եկեղեցիների տեղափոխումը, որոշվում է մանրամասն չափագրել և լուսանկարել եկեղեցիները, հանել Տոլորսի և Աշոտավանի եկեղեցիների պատերին ագուցված 8 խաչքարերը և մնացած 4 խաչքարերի հետ տեղափոխել նոր Տոլորսի գերեզմանոց և տեղադրել պատվանդանի վրա: Հանված խաչքարերի տեղը լցնել ցեմենտբետոն: Եթե երկրաբանական տվյալները բարենպաստ են, ապա հարկավոր է Աշոտավանի եկեղեցին շրջափակել բետոնե պատնեշով, քանի որ ամբողջությամբ ջրածածկ չի լինելու, և այդպիսով եկեղեցին կպահպանվի բետոնյա կղզյակի մեջ: Վերոնշյալ աշխատանքները պետք է իրագործել 1975 թ. ընթացքում, քանի որ այս տարվանից սկսվելու է ջրի կուտակումը ջրամբարում:

Զեկուցագրում ներկայացվում է նաև Տոլորս գյուղից արևմուտք գտնվող Ծղունի գյուղատեղին և գերեզմանոցը՝ հարուստ խաչքարերով ու տապանաքարերով, 20-ից ավելի արձանագրություններով: Մեջբերված են 4 վիմագրեր, սակայն նշվում է, որ այս գյուղատեղին և գերեզմանոցը ջրածածկման գոտուց դուրս են, և չի նկարագրում մյուս արձանագրություններն ու հուշարձանները:

Բացի նշված հուշարձաններից, տեղեկագրում նշված են այս գյուղերում գտնվող այլ հուշարձաններ

ևս, որոնց հետագա ճակատագրի վերաբերյալ տվյալներ չկան: Այդ հուշարձաններն են՝ Աշոտավանում՝ Սպիտակաշեն գյուղատեղին, Տոլորս գյուղում՝ գյուղամիջի 1617 թ. Ս. Գևորգ եկեղեցին: Նշվում է, որ Սպիտակաշենը գտնվում է Աշոտավանից հարավ՝ գետի աջ ափի բլրալանջին: Այստեղ պահպանվել են մի փոքրիկ եկեղեցու հիմնապատեր, շուրջը գերեզմանոց, որտեղ կա մեկ խոյաձև տապանաքար:

Ջրամբարի շահագործումից հետո Տոլորսի և Աշոտավանի եկեղեցիները ջրածածկ են արվում, չի իրականացվում Աշոտավանի Ս. Կարապետը բետոնե պատնեշով ջրից պաշտպանելու գաղափարը (նկ. 14, 15):

Կապսի ջրամբարը

Կապսի ջրամբարը³³ գտնվում է ՀՀ Շիրակի մարզով հոտող Ախուրյան գետի վերին հոսանքում, Ամասիա համայնքում: 1982 թ. սկսվել են ջրամբարի նախագծման աշխատանքները և, ըստ ՀՍՍՀ Մելիտրացիայի և ջրային տնտեսության մինիստրության «Հայպետջրնախագիծ» ինստիտուտի կազմած նախագծի, գրեթե ամբողջությամբ ջրածածկելու էր ՀԽՍՀ Ամասիայի շրջանի Ջրաձոր գյուղը, ինչպես նաև Կապս, Ագիգրեկով (այժմ՝ Արեգնադեմ), Գյուլլիբուլաղ (այժմ՝ Բյուրակն) և Իլլի (այժմ՝ Հողմիկ) գյուղերի մշակովի հողեր և արոտավայրեր (Archive 7): Ստեղծվել է հանձնաժողով՝ Կապսի ջրամբարի տակ մնացող պատմահնագիտական հուշարձանները (հանձնաժողովի կազմում էին հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության պետի տեղակալ, հուշարձանագետ Ս. Սաղունյանը, ՀՍՍՀ

33 Նախատեսված էր, որ ջրամբարն ունենալու էր 4.5 կմ² ջրի հայելու մակերես և 110 մլն մ³ ջրի ծավալ [Hakobyan et al. 1988, 951]:

ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Ս. Հարությունյանը և ուրիշ.) հաշվառելու, նրանց հետագա պահպանության հետ կապված հարցերը ներկայացնելու համար: Հայկական ՄՍՀ Պետշինի Հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության պետին ուղղված զեկուցագրում հանձնաժողովը նշում է, որ Ամասիայի շրջանի Կապա, Արեգնադեն և Բյուրակն գյուղերի ջրածածկվող տարածքներում հուշարձաններ չկան: Հանձնաժողովը հարկ է համարում տեղագննել Հողմիկ գյուղի այն հատվածը, որը մնալու է ջրի տակ, քանի որ մտավախություն ունի, որ կարող են հուշարձաններ լինեն, ուստի անհրաժեշտ է տեղագննում և հետախուզական պեղումներ:

Ինչ վերաբերում է Ջրածոր գյուղին, ապա այն գրեթե ամբողջությամբ ջրածածկվելու է (գյուղից փրկվելու են 3-4 տուն): Գյուղի արևմտյան կողմի երկնասյուն բլրին կան հին ամրոցի, իսկ գագաթին՝ կլոր տաճարի ավերակներ, բլրի լանջերին ու ստորոտին սփռված են օբսիդիանի հատիչներ, քերիչներ և խեցեղեն մնացորդներ: Արևմտյան լանջի՝ շուրջ 10 հա տարածքում գտնվում է միջնադարյան բնակատեղին, որը լրիվ ջրածածկ է լինելու: Պետք է պեղել այս բնակավայրի որոշ հատվածներ՝ գաղափար կազմելու համար հուշարձանի մշակութային շերտերի վերաբերյալ: Ամրոցը և արևելյան լանջի 19-րդ դ. գերեզմանոցը, որը գուրկ է պատմահնագիտական էական արժեքից, չեն ջրածածկվելու:

Գյուղի կենտրոնում է գտնվում եռանավ բազիլիկ հորինվածքով եկեղեցին, որն ըստ փայտյա խոյակի հիշատակագրության՝ կառուցվել է 1851 թ.: Կառուցված է կարմիր և սև սրբատաշ տուֆով, ունի փայտե ծածկ և այն պահող չորս զույգ փայտե սյուներ: Եկեղեցու պատերն արտաքուստ սրբատաշ են և գտնվում են կիսաքանդ վիճակում: Զեկուցագրում նշվում է, որ կառույցը կիսով չափ մնալու է ջրի տակ, ու քանի որ այն ոչ մի հետաքրքրություն չի ներկայացնում, պետական պահպանության տակ չի առնված և իմաստ չունի առաջ քաշել նրա հետագա պահպանության խնդիրը: Հանձնաժողովը եկեղեցու աղբի մեջ հայտնաբերում է մի զանգ՝ նման Հառիճավանքի գավթի ռոտոնդայից կախված զանգին: Գտածոն ունի ուշագրավ դրվագումներ, իսկ շրթին՝ արձանագրություն. «Յիշատակ է զանկուկըս այս Թաթեռսի և կողակցոյն Հօռօմսիմին և հօրըն յՕհաննէսին և մօրըն Գուգալին և որդոցըն յՕհաննէսին և / Սարգիսին և դուստերըն Վատվատին, որ ետուն Ջալաբկեչուտու³⁴ եկեղեցոյն Սուրբ Աստվածածնա թվ 1853, նոյեմբերի 13-ին»: Հանձնաժողովը նպատակահարմար է գտնում զանգը տեղափոխել

Մարմաշենի վանք՝ ցուցադրելու Էրեբունի թանգարանի մասնաճյուղում:

Գյուղի հյուսիսարևելյան եզրի 19-րդ դ. գերեզմանոցը ևս գուրկ է արժեքից և չի մնալու ջրի տակ: Սակայն մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ջրածորի ժողովրդական շենքերը, որոնց թիվն անցնում է մի քանի տասնյակը: Դրանք ունեն հատակագծային ուրույն լուծում, ներառում են բնակարանը, արտադրական և տնտեսական հատվածները, գուրը, հացատունը և այլն: Շիրակի ժողովրդական լավագույն տների այս խմբից արժե չափագրել և ֆոտոֆիքսացիայի ենթարկել մեկ տասնյակի չափ շենքեր: Նպատակահարմար է դրանցից առավել խոշոր և ամբողջական մի համալիր տեղափոխել Մարմաշեն և վերահավաքել մասնաճյուղի մոտ, դարձնել ազգագրական թանգարան:

Ջրի տակ են մնալու նաև Ախուրյանի գետեզրյա ժայռերի մեջ գտնվող բազմաթիվ քարայրների մի զգալի մասը: Այդ քարայր-կացարաններում մարդիկ ապրել են ընդհուպ մինչև մեր դարը և անհրաժեշտ է դրանցում իրականացնել հնագիտական աշխատանքներ:

Վերջում, հանձնաժողովը ֆինանսական միջոցներ է պահանջում Կապաի ջրամբարի տակ մնացող հետևյալ հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրման, չափագրման և տեղափոխման համար. պեղել Հողմիկ և Ջրածոր գյուղերի դամբարաններ, Ջրածորի հին և միջնադարյան բնակատեղիները, չափագրել և ֆոտոֆիքսացիայի ենթարկել Ջրածորի ժողովրդական տների (գլխատների) հինգ լավագույն համալիրները, Մարմաշեն տեղափոխել և նույնությամբ վերականգնել լավագույն գլխատունը, պեղել Ախուրյանի եզրի 5 քարայրները:

ՀՄՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանման և օգտագործման վարչության նախագծային գրասենյակի 1983 թ. փաստաթղթից իմանում ենք, որ կազմվել է նախագծից՝ Ջրածորի եկեղեցու տեղափոխման և վերականգնման: Նախագծում նշվում է նաև, որ եկեղեցու զանգը պահվում է գյուղի մի ընտանիքի մոտ, եկեղեցին հայտնվելու է ջրամբարի ջրածածկման գոտում և կառավարության որոշման համաձայն պետք է տեղափոխվի: Նշվում է նաև, որ տեղափոխման վայրը դեռևս հայտնի չէ:

1986 թ. Ախուրյան գետի վերին հոսանքում մասնավորապես ջրամբարի ջրածածկման գոտում, վերգետնյա հետախուզական աշխատանքներ է իրականացնում Հայաստանի ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը (հնագետներ՝ Ա.Քալանթարյան, Ա.Գևորգյան):

34 Ջալաբկեչուտը Ջրածոր գյուղի անունն էր մինչև 1946 թ.:

Դրանց արդյունքների հիման վրա հաջորդ տարի հետախուզական պեղումներ են կատարվում Ջրածորի տարածամասակյա հուշարձաններում՝ ամրոց-բնակատեղիում, դամբարանադաշտում և Ախուրյանի կիրճում գտնվող քարայրներում (Hakobyan et al., 1993, 106-117)³⁵:

1988թ. Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքով Կապսի ջրամբարի շինարարական աշխատանքներն ընդհատվում են և շահագործման չի հանձնվում: 2023 թ. վերսկսվել են շինարարական աշխատանքները: Նախատեսվում է վերջնարդյունքում ջրամբարում ջրի առավելագույն ծավալը հասցնել 60 մլն մ³:

Եզրակացություններ

Ջրամբարաշինությունը թեև չափազանց կարևոր նշանակություն ունի յուրաքանչյուր երկրի տնտեսության, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսության և էներգետիկայի զարգացման տեսանկյունից, սակայն բացասական ազդեցություն է թողնում տարածքում հայտնվող պատմամշակութային հուշարձանների վրա՝ խաթարելով պատմականորեն ձևավորված նշակութային լանդշաֆտը, ջրածածկելով հուշարձանները: Ինչպես աշխարհի բազմաթիվ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում ջրածածկման գոտիներում հայտնվող հուշարձանների պահպանությունը կազմակերպելու մեծ փորձ կա: Ցավոք, նաև Հայաստանում, ինչպես ցույց է են տալիս ուսումնասիրությունները, այդ փորձը ոչ միշտ է հաջողված, որի հետևանքով կորստի են մատնվել բազմաթիվ, այդ թվում բացառիկ կարևոր պատմական հուշարձաններ, ինչպիսին է Ախուրյանի միջնադարյան կամուրջը:

Հոդվածում ներկայացվում են արխիվային մի շարք տվյալներ՝ ջրածածկվող գոտիների հուշարձանների պահպանության վերաբերյալ, որոնք կարևոր են անցյալի ջանքերը և հաջողված փորձը ներկայացնելու տեսանկյունից: Հիշարժան են Ախուրյանի ջրամբարի ջրածածկման գոտուց Ներքին Ջրափիի քարավանատան, Վերին Ջրափիի 19-րդ դ. եկեղեցու, Շիրակավանի 7-րդ դ. եկեղեցու, Ապարանի ջրամբարից Ս. Վարդան և Թուխ Մանուկ եկեղեցիների արագընթաց հնագիտական ուսումնասիրության և տեղափոխման-վերականգնման աշխատանքները:

Ընդհանուր առմամբ ներկայացվում են հինգ (Ախուրյանի, Ապարանի, Բերքաբերի և Տոլորսի) ջրամբարների և մեկ չիրականացված ջրամբարի (Կապս) ջրածածկման գոտում հայտնված հուշարձանների ճակատագրի վերաբերյալ մտահոգությո-

յունները և իրականացված հնագիտական, ճարտարապետաշինարարական աշխատանքները: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ բացի քննարկված հինգ ջրամբարների ջրածածկման գոտիներում հայտնված հուշարձանները, Հայաստանում կան այլ ջրամբարներ ևս, որոնց կառուցմամբ մասամբ կամ ամբողջությամբ ջրածածկ են եղել բնակավայրեր և դրանցում գտնվող պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձաններ: Այդ շարքում է Որոտան գետի վերին հոսանքում գտնվող ՀՀ ամենամեծ՝ Սպանդարյանի ջրամբարը (տարողությունը՝ 257 մլն մ³), որի կառուցման պատճառով 1984 թ. ապարնակեցվել են ՀԽՍՀ Միսիանի շրջանի Բորիտովկա և Բազարչայ գյուղերը և ջրամբարից ոչ հեռու ստեղծվել են երկու նոր բնակավայրեր՝ ՀՀ Մյունիքի մարզի Միսիան համայնքի Ծղուկ և Գորայք գյուղերը (Hakobyan et al., 1998, 672; Ordukhanyan, Kharibyan, 2021, 18-21): Մյուս Արփա գետի վերին հոսանքում գտնվող Կեչուտի ջրամբարն է (տարողությունը՝ 22.5 մլն մ³), որի կառուցման պատճառով (շահագործման է հանձնվել 1980 թ.) ապարնակեցվել է ՀԽՍՀ Ազիզբեկովի (1990 թ. վերանվանվել է Վայքի) շրջանի Կեչուտ գյուղը և վերակառուցվել գյուղից մի փոքր հյուսիս-արևելքում (Hakobyan et al., 1991, 94, 95; Avagyan, 2015, 12-15):

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ չնայած վերջին տարիներին էներգետիկայի նոր աղբյուրների ի հայտ գալուն, ինչպես նաև ընդարձակ բարեբեր տարածքներ զբաղեցնելու և մեծ ֆինանսական ծախսեր պահանջելու հետևանքով հատկապես ԱՄՆ-ում և Եվրոպայում նկատվում է միտում՝ նոր խոշոր ջրամբարների կառուցումից հրաժարվելու, սակայն հատկապես Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում դեռ շարունակվում է ջրամբարաշինական ակտիվ գործընթացը՝ առավելապես գյուղատնտեսական նպատակներին ծառայեցնելու համար (Ponseti, López-Pujol, 2006, 151-188): Պայմանավորված կլիմայի գլոբալ ջերմացմամբ, առկա ջրամբարների պատվարների մաշվածության հետևանքով ջրի մեծ կորուստներով, ինչպես նաև ոռոգման ջրերի օգտագործման և կուտակման ոլորտում առկա լուրջ խնդիրներով՝ Հայաստանում ևս ընթացքի մեջ են ինչպես մի շարք փոքր, այնպես էլ խոշոր նախագծերի իրականացումը, որոնց թվում՝ Վեդիի (նախատեսվում է շահագործման հանձնել 2025 թ., ջրատարողությունը՝ շուրջ 29 մլն մ³) և Կապսի (նախատեսվում է վերջնարդյունքում ջրամբարում ջրի առավելագույն ծավալը հասցնել 60 մլն մ³) ջրամբարների կառուցումը:

Այսպիսով, ջրամբարաշինական նոր վերելքի պայմաններում պետք է շարունակել կարևորել

35 Ջրածորի հուշարձանախմբում հետազայում ևս կատարված հնագիտական աշխատանքների մասին [Yeganyan, 2017, 190-205]:

ջրամբարների ջրածածկման գոտիներում հայտնվող հուշարձանների ուսումնասիրումն ու պահպանումը՝ հաշվի առնելով անցյալի փորձը և աշխարհում կիրառվող ժամանակակից մոտեցումները:

Նշումներ և շնորհակալություններ

Հոդվածը պատրաստվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող «Ջրագտագործման մշակույթը Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» նախագծի (21AG-6A080) շրջանակում:

Acknowledgements

The research was funded by the Higher Education and Science Committee of MESCS of Republic of Armenia (Research project № 21AG-6A080) entitled “Culture of water use in the Armenian Highland from antiquity to present days”.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Arushanyan, A. (1986). Tolors Reservoir. In V. Hambardzumyan, M. Arzumanyan, et al. (Eds.), *Armenian Soviet Encyclopedia* (vol. 12). Yerevan (in Armenian).
- Avagyan, H. (2015). *Kechut: From the pages of the annals, Yerevan. Lusabats* (in Armenian).
- Akchaeoz, V. (2017, September 27). The Nerkin Jrapis bridge has been discovered. “Akos” weekly (in Armenian). <https://www.agos.com.tr/>
- Bobokhyan, A. (2020). “Tarmana Sea and Mount Arara”: features of habitat organization in Lake Van basin BC in the 2nd millennium. *Herald of Social Sciences*, 3, 248-280 (in Armenian).
- Gasparyan, S. (1987). Excavations of the tomb in Berkaber village of Ijevan region. *Historical-philological journal*, 1, 229-233 (in Armenian).
- Gasparyan, S. (1991). Kur-Araxesian culture cemetery of Berkaber, *Herald of Social Sciences*, 6, 114-128 (in Armenian).
- Grekyan Y. (2019). Climate change and the decline of the Urartian state. *Herald of Social Sciences*, 2, 35-71 (in Armenian).
- Daryan, Z. (1985). *For us, our thousand full land: documentary story. Sovetakan grogh* (in Armenian).
- Yeganyan, L. (2017). Cyclopean fortresses on the banks of Akhuryan River. *Shirak center for armenological studies NAS RA. Scientific works*, 20, 190-205 (in Armenian).
- Yeghiazaryan, H. (1975). *Historical monuments of Shirak valley. Hayastan* (in Armenian).
- Tadevosyan, H. (1983). Joghas Reservoir. In V. Hambardzumyan, M., Arzumanyan, et al. (Eds.). *Armenian Soviet Encyclopedia*. Yerevan (in Armenian).
- Toramanyan, T. (1942). *Materials of the history of Armenian architecture, Collection of works. Armfan* (in Armenian).
- Toramanyan, T. (1948). *Materials of the history of Armenian architecture, Second collection of works. Academy of Sciences of Armenian SSR* (in Armenian).
- Torosyan, R., Khnkikyan, O., & Petrosyan, A. (1993). *Old Shirakavan (ancient settlement and burial ground), Archaeological works in newbuildings of Armenia (results of the excavation 1986-1987)*, volume I, Tiratsyan, G., Kalantaryan, A., & Areshyan, G. (Eds.), Yerevan, Publishing house of NAS of RA, 15-19 (in Armenian).
- Tsaturyan, Z. (2007). Water as an ancestry totem in the “Sasna Tsrer” epic, *Armenian folk culture, volume XIV, Materials of the republican scientific session*, Harutyunyan, S., & Hobosyan, S. (Eds.), Gitutyun, 101-108 (in Armenian).
- Hakhnazaryan, A. (2012). *The three monasteries of Artaz*. RAA publishing house (in Armenian).
- Hakobyan, T., Melik-Bakhshyan, S., & Barseghyan, H. (1986, 1988, 1991, 1998). *Dictionary of place names of Armenia and neighboring regions, with four volumes. YSU* (in Armenian).
- Hakobyan, H., Vardanyan, R., & Zinjirjyan, V. (1993). Preliminary results of archaeological excavations carried out in the upper stream of the Akhuryan River (in the area of Jradzor and Hoghmik villages), *Archaeological works in new buildings of Armenia (1986-1987 excavation results)*, Volume I, Tiratsyan, G. et al. (Eds.), Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian), 106-117 (in Armenian).
- Harutyunyan, V. (1957). Secular architecture of medieval Armenia (general description), *Bulletin of social sciences of the Academy of Sciences ASSR*, 8, 67-82 (in Armenian).
- Harutyunyan, V. (1997). With the roads of Islamic countries. “Science” newspaper, 18 (104), 3 (in Armenian).
- Harutyunyan, S. (2012). Excavations of Yerazgavors in 1977. *Historical-philological journal*, 1, 192-195 (in Armenian).
- Melikyan, G. (1951). *How to build a kolkhoz reservoir*. Haypethrat (in Armenian).
- Mirijanyan, D., & Aghayan, S. (2019). Observations about Gntuni princely family’s domains according to the lithographic and writing sources. *Proceedings of the Institute of Archaeology and Ethnography*, 3, Dalalyan, T. et al. (Eds.). Yerevan, IAE, 106-116 (in Armenian).
- Musheghyan, G. (1971). The question of water supply in Erebuni and Teyshebaini. *Historical-philological journal*, 1, 207-215 (in Armenian).
- Muradyan, F. (1993). *Newly discovered marks from Aparan region, Archaeological works in new buildings of Armenia (1986-1987 excavation results)*, Volume I, editors: G., Tiratsyan et al. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Nalbandyan, A. (2014). *Report of Excavation of tehSt. Poghos-Petros Church in Zovuni*. Yerevan, scientific research center of historical and cultural heritage of Ministry of Culture of RA (in Armenian).
- Petrosyan, V. (1980). Inscriptions of Zovuni. *Historical-philological journal*, 3, 303-306 (in Armenian).
- Jalalbekyan, R. (1974). Dams of Mokhrablur. *Historical-philological journal*, 4, 157-162 (in Armenian).
- Jalalbekyan, R. (1977). Ancient water construction works in Armenia. *Science and technology*, 6 (166), 47-51 (in Armenian).

- Sahinyan, A. (1968). Architectural Group of Zovuni. *Herald of Social Sciences*, 1, 101-120 (in Armenian).
- Simonyan, M. (1999). *Zovuni: from days long past*. Tigran Mets (in Armenian).
- Simonyan, H. (2009). Joghaz-Berkaber. Tavush: material and spiritual heritage, Materials of the Republican scientific session (A. Kalantaryan, & H. Sargsyan, Eds.). Gitutyun, 215-232 (in Armenian).
- Sukiasyan, A. (2011). *Tolors*. VMV Print (in Armenian).
- Vardanyan, L., Azizyan, L., Misakyan, A., Surenyan, G., & Azizyan, H. (2018). Methodology for forecasting the annual maximum water level of the Akhuryan reservoir. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Earth Sciences*, 1 (71), 59-67 (in Armenian).
- Parsamyan, V. (1954). The annexation of Eastern Armenia to Russia. *USSR Academy of Sciences Bulletin of social sciences*, 10, 3-24 (in Armenian).
- Petrosyants, V. (1988). *Historical-architectural monuments of Nig-Aparan*. Hayastan (in Armenian).
- Ordukhanyan, Z., & Kharibyan G. (2021). *Borisovka (Tshghuk)*. Copy print (in Armenian).
- Ahmadi, S., Hekmatara, H., Noorali, H., Campana, M., Sadeghi, A., & Pazhoh, F. (2022). The Hydropolitics of Upper Karabakh, With Emphasis on the Border Conflicts and Wars Between Azerbaijan and Armenia. *Geo-Journal*, 88(1), 1873-1888. <https://doi.org/10.1007/s10708-022-10714-4>
- Brew, J. (1961). Emergency Archaeology: Salvage in Advance of Technological Progress. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 105(1), 1-10.
- Conker, A. (2018). Understanding Turkish Water Nationalism and its Role in the Historical Hydraulic Development of Turkey. *Nationalities Papers*, 46(2), 1-15. <https://doi.org/10.1080/00905992.2018.1473353>
- Jongerden, J. (2010). Dams and Politics in Turkey: Utilizing Water, Developing Conflict. *Middle East Policy*, 17(1), 137-143. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2010.00432.x>
- Khalid, I., & Zahra, S. (2019). Hydro-politics in Iran and Afghanistan: An Overview. *Pakistan Social Sciences Review*, 3(2), 594-605. [http://doi.org/10.35484/pssr.2019\(3-2\)46](http://doi.org/10.35484/pssr.2019(3-2)46)
- Marchetti, N., Curci, A., Gatto, M., Nicolini, S., Mühl, S., & Zaina, F. (2019). Multi-scalar Approach for Assessing the Impact of Dams on the Cultural Heritage in the Middle East and North Africa. *Journal of Cultural Heritage*, 37, 17-28. <https://doi.org/10.1016/j.culher.2018.10.007>
- Marchetti, N., & Zaina, F. (2020). OrientDams: The Impact of Dams on Cultural Heritage in the Middle East and North Africa. *Ancient Near East Today*, 8, 1-10.
- Nagheby, M., & Warner, J. (2022). The 150-year itch: Afghanistan-Iran Hydropolitics Over the Helmand. *Hirmand River. Water Alternatives*, 15(3), 551-573.
- Ponseti, M., & López-Pujol, J. (2006). The Three Gorges Dam Project in China: History and Consequences. *Revista HMiC*, IV, 151-188.
- Ronayne, M. (2005). *The Cultural and Environmental Impact of Large Dams in Southeast Turkey*. London, National University of Ireland, Galway and Kurdish Human Rights Project.
- Zarfl, C., Lumsdon, A., Berlekamp J., Tydecks, L., & Tockner, K. (2014). A Global Boom in Hydropower Dam Construction. *Aquatic Sciences*, 77(1), 161-170. <https://doi.org/10.1007/s00027-014-0377-0>

ARCHIVES

- Archive 1, *Report on the construction of the Akhuryan Reservoir in Shirak Marz and the fixation, excavation, measurement, demolition-transportation and restoration of monuments of historical and architectural importance, which will remain under water, Service For The Protection Of Historical Environment and Cultural Museum-reservations (№ GG 1208 Hsh 4/1)*. The Ministry of Education, science, Culture and Sports of the Republic of Armenia,
- Archive 2, *Summary report of the results of the archaeological investigation of the Aparan region, Senior researcher of the Committee H. Yeghiazaryan, Service For The Protection Of Historical Environment and Cultural Museum-reservations (№ Hshgo 1/29)*. The Ministry of Education, science, Culture and Sports of the Republic of Armenia.
- Archive 3, *Report of works performed in Zovuni village of Aparan region, In 1966 January 20 to February 9 (displaced monuments), Service For The Protection Of Historical Environment and Cultural Museum-reservations (№ Hshgo 1/28)*. The Ministry of Education, science, Culture and Sports of the Republic of Armenia.
- Archive 4, *Aragatsotn region, Poghos-Petros church, Aparan reservoir, reoprt, Service For The Protection Of Historical Environment and Cultural Museum-reservations (№ Hshgo 2/35)*. The Ministry of Education, science, Culture and Sports of the Republic of Armenia.
- Archive 5, *Report on the construction of the Joghazi reservoir in Tavush province and the monuments of historical and architectural importance that will remain under the reservoir, Service For The Protection Of Historical Environment and Cultural Museum-reservations (№ 1208 Hsh 4/3)*. The Ministry of Education, science, Culture and Sports of the Republic of Armenia.
- Archive 6, *Riport on the construction of the Tolors reservoir in the area of Old Tolors and Ashotavan villages of Syunik marz and the monuments of historical and architectural importance that will remain under water, Service For The Protection Of Historical Environment and Cultural Museum-reservations (№ 1208 Hsh 4/4)*. The Ministry of Education, science, Culture and Sports of the Republic of Armenia.
- Archive 7, *Report on the accounting of historical and archaeological values, archaeological, architectural and modern monuments that will remain under water the Kapsi reservoir of Shirak province, Service For The Protection Of Historical Environment and Cultural Museum-reservations (№ GG 1208 Hsh 4/2)*. The Ministry of Education, science, Culture and Sports of the Republic of Armenia